

Соціальні інновації як інструмент підвищення якості життя населення України

Болотна О.В.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри маркетингу та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Костюк М.К.

студентка
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Сталий соціально-економічний розвиток України може бути забезпечений тільки у разі, якщо його стратегічним пріоритетом є соціально значуща мета – підвищення якості життя населення. Якість життя є комплексом умов життєдіяльності людини і включає рівень життя, а також деякі складники, що належать до екологічного середовища мешкання, соціального благополуччя, політичного клімату, психологічного комфорту. Від вирішення проблем рівня і якості життя багато в чому залежать спрямованість і темпи подальших перетворень в Україні та добробут населення загалом. Отже, якість життя населення – це не лише цільова функція, а й цільовий безумовний напрям сталого розвитку держави загалом та окремих її регіонів зокрема.

Ключові слова: економіка, маркетинг, якість життя, рівень життя, інновації, соціальні інновації.

Болотная О.В., Костюк М.К. СОЦИАЛЬНЫЕ ИННОВАЦИИ КАК ИНСТРУМЕНТ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Устойчивое социально-экономическое развитие Украины может быть обеспечено только в случае, если его стратегическим приоритетом является социально значимая цель – повышение качества жизни населения. Качество жизни является комплексом условий жизнедеятельности человека и включает уровень жизни, а также некоторые составляющие, которые относятся к экологической среде обитания, социальному благополучию, политическому климату, психологическому комфорту. От решения проблем уровня и качества жизни во многом зависят направленность и темпы дальнейшего развития Украины и благосостояния населения в целом. Следовательно, качество жизни населения – это не только целевая функция, но и целевое безусловное направление устойчивого развития государства целом и отдельных его регионов в частности.

Ключевые слова: экономика, маркетинг, качество жизни, уровень жизни, инновации, социальные инновации.

Bolotna O.V., Kostyuk M.K. SOCIAL INNOVATIONS AS THE INSTRUMENT OF UKRAINIAN POPULATION QUALITY OF LIFE UPGRADING

The steady socio-economic development of Ukraine can be provided only in case that it's strategic priority is a socially meaningful aim. It is the population upgrading. The quality of life is the complex of terms of man vital functions and it includes the standard of living, and also some constituents, that behave to the ecological habitat, social prosperity, political climate, psychological comfort. The decision of problems of live level and quality has a great influence on the orientation and rates of Ukrainian further development on the whole. Consequently, the population quality of life is not only an objective function, but also it is a special direction of the country development both on the whole and it's separate regions in particular.

Key words: economy, marketing, quality of life, standard of living, innovations, social innovations.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В умовах сучасності, що характеризується перехідним станом українського соціуму, глобалізаційні процеси загострюють інтерес до проблематики якості життя як інструменту втілення та вдалого функціонування концепції сталого розвитку. Соціальний складник стійкого розвитку передбачає рівноправність між громадянами, максимум можливостей для забезпечення гідного рівня життя, гармонійний розвиток і самореаліза-

цію, забезпечення безпечної життєдіяльності та впевненості в майбутньому. Не беручи до уваги деякі досягнення у поліпшенні громадського добробуту, здобуті в Україні за роки економічного зростання, бачимо, що сьогодні проблема низької якості життя для більшості громадян стоїть досить гостро.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження проблеми підвищення якості життя населення зробили такі науковці, як В.Н. Архангельський, М.К. Банд-

ман, А.П. Бутенко, Д.І. Валентей, С.Д. Валентей, А.Г. Гранберг, М.Г. Делягін, А.М. Лавров, В.Н. Лексин, В.Ф. Майєр, Н.Є. Рабкіна, А.І. Рофе, В.С. Сурнін, І.П. Фархутдінов та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У більшості досліджень, присвячених якості життя населення, не використовуються інноваційні інструменти вирішення проблеми.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є доведення необхідності втілення соціальних інновацій, а також розроблення науково-практичних рекомендацій щодо впровадження соціальних інновацій в Україні та підвищення показників якості життя українського населення.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання:

- визначити сутність та особливості якості життя;
- сформулювати роль соціальної сфери у підвищенні якості життя населення;
- виявити особливості факторів якості життя українського населення;
- провести аналіз показників якості життя населення в Україні;
- сформулювати пропозиції щодо впровадження та використання соціальних інновацій в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якість життя є комплексом умов життєдіяльності людини і включає рівень життя, а також деякі складники, що належать до екологічного середовища мешкання, соціального благополуччя, політичного клімату, психологічного комфорту. Для виміру показника якості життя недостатньо статистичних даних, навіть дуже детальних і достовірних, потрібні суб'єктивні оцінки відповідності цих параметрів потребам людей [8].

Істотною властивістю показника якості життя є можливість аналізу динаміки змін за

окремі періоди часу, коли ведуться спостереження, щоб показати вектор розвитку суспільства. Крім того, що також дуже важливо, зберігається можливість аналізувати окремі компоненти якості життя, які можуть за їх зведення воєдино нівелюватися та залишати поза межами уваги ті або інші невіршені проблеми в окремих сферах життєдіяльності населення.

Розроблення інструментарію оцінки якості життя на основі ефективної системи моніторингу – важливе завдання, вирішення якого дає змогу встановлювати тенденції зміни і визначати напрями стратегічного розвитку якості життя населення у державі. Набори показників для оцінки якості життя відрізняються великим розмаїттям, єдиної загальноприйнятої системи показників не існує. Проте пріоритетне місце в міжнародних і вітчизняних дослідженнях відводиться інтегральним показникам. Інтеграція здійснюється на базі різних структурних компонентів, серед яких частіше використовуються освіта, здоров'я, доходи, інфраструктура, рідше – стан довкілля, політична і соціальна стабільність, культура і соціальні зв'язки, безробіття.

У міжнародній практиці поширеними вимірюваними показниками якості життя є [6] (рис. 1).

Необхідність підвищення якості життя населення останніми роками все більше проникає у суспільну свідомість і привертає увагу владно-управлінських структур, при цьому можна виділити дві групи причин звернення пильної уваги на проблему поліпшення якості життя – внутрішні і зовнішні (рис. 2).

Незважаючи на деякі успіхи економічного розвитку країни останніми роками, добробут окремих верств населення залишається низьким. Виникло різке розшарування суспільства на дуже багатих, яким доступні всі

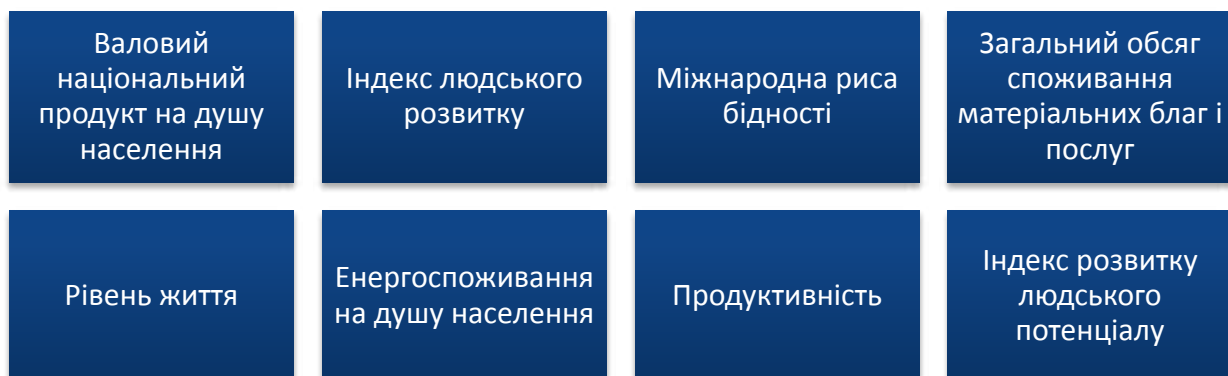

Рис. 1. Найпоширеніші вимірювані показники якості життя населення

блага життя, і бідних – таких, що знаходяться на межю бідності.

Великий вплив на формування параметрів якості життя населення має соціальна сфера, яка охоплює такі галузеві системи, як:

Соціальні проблеми в Україні, що межують із питаннями національної безпеки, зумовлюють переорієнтацію соціально-економічної політики на розвиток систем і галузей, що сприяють підвищенню рівня життя населення

Внутрішні причини

- До внутрішніх причин належить передусім те, що життя як таке є головною цінністю для кожної людської особистості і суспільства загалом, тому люди завжди прагнуть його поліпшити. Відома особливість соціальної свідомості в демократичному суспільстві полягає в уявленні про те, що будь-яка прогресивна влада повинна постійно створювати умови для поліпшення життя населення і намагатися підтримувати такі поліпшення в динаміці.

Зовнішні причини

- Зовнішні причини визначають актуальність звернення до проблеми якості життя з позицій економічних і соціальних умов життєдіяльності в українському суспільстві.

Рис. 2. Причини звернення уваги на проблему поліпшення якості життя [7]

Рис. 3. Галузеві системи соціальної сфери [5]

RANK	КРАЇНА		Еконо мічність	Бізнес- середовище	Управління	Освіта	Охорона здоров'я	Безпека	Особисті свободи	Соц. капітал	Екологія
1	Нова Зеландія	+	1	2	2	15	12	19	3	1	13
2	Норвегія	+	7	10	3	5	13	6	11	6	5
3	Фінляндія	+	12	8	1	3	21	18	8	11	2
4	Швейцарія	+	4	9	6	1	3	8	18	16	8
5	Канада	+	13	3	9	14	16	22	2	3	19
6	Австралія	+	15	7	13	4	8	20	12	2	14
7	Нідерланди	+	2	14	4	2	5	12	7	13	36
8	Швеція	+	3	13	5	13	6	10	14	18	9
9	Данія	+	6	11	7	12	23	5	13	7	18
10	Об'єднане Королівство	+	10	5	11	6	20	13	15	12	10
107	Україна	+	85	97	128	45	111	134	93	135	112

Рис. 4. Індекс рівня життя, 2016 р. [3]

(освіта, охорона здоров'я, сфера соціальної підтримки населення, житлово-комунального господарства та ін.), що знайшло своє відображення у формуванні спеціалізованих національних проектів, цільових програм і стратегії модернізації економіки.

Соціальна сфера нашої країни сьогодні потребує впровадження інновацій, оскільки мінлива дійсність постійно пред'являє нові вимоги до її послуг. Модернізація соціальної сфери, у тому числі кожної з галузевих систем, що входять до її складу, повинна природним чином відбуватися у руслі модернізації всієї української економіки, при цьому варто враховувати соціальну спрямованість української економічної політики, що зумовлюється загальним станом країни – бідністю значної частини українського населення, а також погіршенням демографічної та екологічної ситуації.

Саме це знайшло своє відображення у значній кількості спеціалізованих національних проектів та програм, а також у формуванні стратегії модернізації економіки та стратегії сталого розвитку загалом.

На жаль, за якістю життя населення Україна поступається багатьом розвиненим країнам, що насамперед є наслідком неефективної соціально-екологічної політики та, найважливіше, низької ефективності вітчизняного виробництва, яка у 3–4 рази менша, ніж у розвинених країнах світу.

Саме тому варто підкреслити, що модернізація соціально-економічної політики України на інноваційних принципах є головним напрямом підвищення рівня і якості життя населення.

Для виявлення найважливішого напряму діяльності щодо підвищення якості життя в Україні був проведений аналіз міжнародного індексу рівня життя (Prosperity Index), у якому враховуються як статистичні показники, так і опитування населення різних країн світу, що доводить достовірність даних індексу [3]. Рейтинг кожної країни визначається шляхом обчислення середньозваженого значення вказаних індикаторів, кожен з яких визначається як основа процвітання.

Отже, розглянемо детальніше індекс рівня життя для України та виявимо найпроблемніші його складники (рис. 4).

Варто зазначити, що країни, які зайняли 1–30 місця у рейтингу, класифікуються як країни високого розвитку, 31–71 місце – вище середнього, 72–112 місце – нижче середнього та 113–142 місце – низького розвитку відповідно.

Згідно з індексом рівня життя, що був розрахований у 2016 році, зі 148 країн світу та 1 спеціального адміністративного району (Гонконг, Китай) Україна посіла 107 місце, тим самим ставши країною, розвиток якої нижче середнього. До першої п'ятірки увійшли такі країни, як Нова Зеландія, Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Канада.

Далі розглянемо показники індексу для України більш детально (рис. 5).

Таким чином, до 2016 року Україна стабільно займала 63–74 місця у рейтингу, тим самим практично не втрачаючи своїх позицій. 2016 рік характеризується значним спадом показників індексу для України (107 місце зі 148 можливих), що підкреслює значний спад якості життя населення в країні.

Далі розглянемо детальніше категорії індексу для України та знайдемо найслабкіші місця (рис. 6).

Згідно з даними, відображеними на рисунку, можна дійти висновку, що такі субіндекси, як соціальний капітал (135 балів), безпека (134 бали), управління (128 балів) та екологія (112 балів) демонструють найгірші показники серед інших, тоді як субіндекс освіти представлений найкраще (45 балів).

Ознайомившись із роботами вітчизняних і зарубіжних дослідників про якість життя населення, різноманітними індексами, в яких якість життя є центральною категорією, ми провели аналіз суб'єктивних факторів якості життя населення України. Аналіз проводився на базі маркетингового дослідження, у процесі якого було опитано 100 осіб щодо основних показників якості життя. Респондентам було запропоновано оцінити суб'єктивні фактори якості життя та відобразити свою оцінку на шкалі від 1 до 5, де 1 – жахливо, 2 – нижче

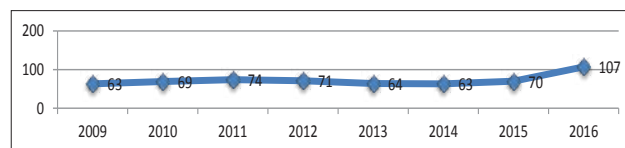

Рис. 5. Місця, які займала Україна у рейтингу індексу якості життя у 2009–2016 рр. [2; 3]

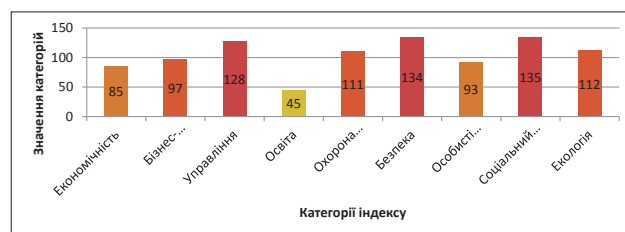

Рис. 6. Показники індексу рівня життя для України (2016 рік)

середнього, 3 – середньо, 4 – вище середнього, 5 – відмінно [6].

У процесі дослідження були отримані середні респондентські бали за кожний фактор, результати відображені у табл. 1:

Найбільші респондентські оцінки отримали такі фактори, як стан здоров'я, облаштованість населеного пункту, житлові умови; найменші – гарантія зайнятості, соціальний захист, довіра до влади.

Соціальний склад респондентів був представлений таким чином: 77% – студенти, 18% – працевлаштоване населення, 4% – непрацевлаштоване населення, 1% респондентів занесли себе до категорії «Інші». Говорячи про вік респондентів, варто зазначити, що більшість із них – це молодь (18–25 років – 83%) та населення середнього віку (26–35 років – 15%, 36–45 – 1%).

Перші показники, які оцінювались респондентами і мають значний вплив на якість життя, – це стан здоров'я та якість медичного обслуговування.

Згідно з опитуванням ніхто з респондентів не вважає стан власного здоров'я жахливим, але 4% з них вважають його рівень нижчим за середній, 32% – середнім, 47% – вищим за середній та лише 17% – відмінним. Середня оцінка показника – 3,77 бала.

Говорячи про якість медичного обслуговування, варто зазначити, що 10% респондентів вважають його рівень жахливим, 35% – нижчим за середній, 46% – середнім, 9% – вищим за середній. Жодний респондент не відзначив цей показник максимальною оцінкою (відмінно). Середня оцінка показника – 2,54 бала.

Згідно з даними опитування щодо матеріального благополуччя 6% респондентів вважають його жахливим, 26% – «нижче середнього», 44% – «середнім», 22% – «вище середнього», 2% – «відмінним». Середня оцінка показника – 2,88 бала.

Аналізуючи дані щодо впевненості респондентів у майбутньому, варто зазначити, що аж 21% респондентів оцінили цей показник як жахливий, 30% – «нижче середнього», 36% – «середній», 12% – «вище середнього» та лише 1% – «відмінно». Середня оцінка показника – 2,42 бала.

5% респондентів вважають стан особистої та сімейної безпеки жахливим, 20% – «нижче середнього», 31% – «середнім», 35% – «вище середнього» та 9% – «відмінним». Середня оцінка показника – 3,13 бала.

Показник житлових умов був оцінений респондентами таким чином: 9% респондентів дали йому оцінку «жахливо», 19% – «нижче середнього», 34% – «середньо», 30% – «вище середнього», 8% – «відмінно». Середня оцінка показника – 3,39 бала.

Згідно з даними опитування щодо якості надання освітніх послуг 6% респондентів вважають рівень та якість освіти жахливими, 15% – «вище середнього», 34% – «середніми», 36% – «вище середнього» та 9% – «відмінними». Середня оцінка показника – 3,17 бала.

Щодо показника гарантії зайнятості варто зазначити, що 20% надали йому оцінку «жахливо», 33% – «нижче середнього», 35% – «середньо», 11% – «вище середнього» та лише 1% – «відмінно». Середня оцінка показника – 2,4 бала.

Таблиця 1

Ранжирування суб'єктивних факторів якості життя населення за середніми балами

Середній бал	Найменування фактору
3,77	Стан власного здоров'я
3,52	Облаштованість населеного пункту
3,39	Житлові умови
3,17	Рівень та якість освіти
3,13	Особиста та сімейна безпека
3,02	Незалежність та свобода
2,99	Екологія у місці проживання
2,88	Матеріальне благополуччя
2,54	Якість медичного обслуговування
2,42	Упевненість у майбутньому
2,4	Гарантія зайнятості
2,05	Соціальний захист
1,71	Довіра до влади

Говорячи про екологічну ситуацію в країні, варто зазначити, що 8% респондентів вважають екологію в місці проживання жахливою, 21% оцінює її рівень як «нижче середнього», 40% – «середньо», 26% – «вище середнього», 5% – «відмінно». Середня оцінка показника – 2,99 бала.

Щодо облаштованості населеного пункту оцінки респондентів мають такий вигляд: 4% оцінили його як «жахливо», 13% – «нижче середнього», 24% – «середньо», 45% – «вище середнього», 14% – «відмінно». Середня оцінка показника – 3,52 бала.

Фактор соціального захисту населення був оцінений респондентами таким чином: 33% дали оцінку «жахливо», 37% – «нижче середнього», 22% – «середньо», 8% – «вище середнього» і жоден респондент не надав цьому фактору оцінку «відмінно». Середня оцінка показника – 2,05 бала. Щодо фактора незалежності і свободи варто зазначити, що 9% респондентів дали йому оцінку «жахливо», 15% – «нижче середнього», 45% –

«середньо», 27% – «вище середнього», 4% – «відмінно». Середня оцінка показника – 3,02 бала.

Говорячи про фактор довіри до влади, варто зазначити, що тут простежується абсолютно протилежна тенденція: 49% респондентів надали оцінку «жахливо», 32% – «нижче середнього», 18% – «середньо», 1% – «вище середнього» та жоден респондент не відзначив цей фактор оцінкою «відмінно». Середня оцінка показника – 1,71 бала.

Таким чином, соціальна сфера нашої країни сьогодні потребує впровадження інновацій, оскільки мінлива дійсність постійно пред'являє нові вимоги до її послуг. Модернізація соціальної сфери, у тому числі кожної з галузевих систем, що входять до її складу, повинна природним чином відбуватися у руслі модернізації усієї української економіки, при цьому варто враховувати соціальну спрямованість економічної політики, що зумовлюється загальним станом країни – бідністю значної частини українського населення, а також

підвищення ефективності діяльності підприємств і організацій соціальної сфери;

поліпшення якості послуг соціальної сфери за рахунок повнішої відповідності вимогам суспільства, що постійно змінюються;

зниження соціальної нерівноправності шляхом збільшення доступності послуг, що надаються.

Рис. 7. Завдання, які можуть бути вирішені за допомогою інновацій

урахування соціальних інновацій у формулюванні науково-технологічної та інноваційної політики;

створення демократичних платформ із метою залучення різних суб'єктів господарювання;

забезпечення належної координації, інтеграції та відображення соціальних заходів у національних та регіональних соціально-економічних планах та програмах;

стимулювання проведення наукових досліджень у площині соціальних інновацій;

підвищення обсягу інвестицій в нарощування соціального потенціалу;

державно-бізнесове партнерство в підтримці соціальних інновацій.

Рис. 8. Фактори для впровадження соціальних інновацій

погіршенням демографічної та екологічної ситуації загалом.

Для сучасного етапу соціально-економічного розвитку характерна значна кількість проблем, що накопичилися в соціальній сфері; вони проявляються в погіршенні фізичного здоров'я громадян, скороченні середньої тривалості життя, зростанні злочинності, збільшенні диференціації доходів різних груп населення, погіршенні соціальної захищеності та ін. Якість надання соціальних послуг далеко не завжди задовольняє потреби населення.

Саме тому з'являється необхідність у соціальних інноваціях як механізмі, що допоможе Україні поступово знайти ефективний шлях розвитку, не сколихнувши при цьому українську громаду.

Інновації являють собою впровадження вперше створених моделей або елементів у різні сфери діяльності. У розвиненій соціальній структурі різноманітні новації створюються постійно, але не всі з них проходять через громадський «фільтр» відбору. Інноваціями стають тільки такі нові рішення, які отримують «суспільне схвалення», визнання, інтегруються у загальний культурний масив та протягом деякого часу стають його органічними компонентами [1].

Ідея соціальних інновацій займає сьогодні одне з провідних місць у політиці розвинутих країн, водночас в Україні вона лише починає отримувати розповсюдження та асоціюється з такими поняттями, як державно-приватне партнерство, корпоративна соціальна відповідальність, соціальне підприємництво. Часто особи, які здійснюють соціальні проекти, не ідентифікують себе з інноваторами або соціальними підприємцями, тоді як у США, наприклад, кожен навчальний заклад має лабораторію соціальних інновацій.

Інноваційна соціальна робота повинна будуватися на випереджаючій, евристичній пропозиції послуг, яка породжуватиме усвідомлений попит на них. Основною метою інноваційної діяльності у соціальній сфері повинно бути рішення соціальних проблем сучасного суспільства. Якщо пропонуване нововведення дає змогу хоч би понизити гостроту соціальної проблеми, то для нього повинна бути забезпечена підтримка державних органів управління. Такі інновації є необхідними, оскільки вони покращують якість життя населення.

Окрім досягнення основної мети, інновації покликані вирішити завдання (рис. 7).

Значна кількість найважливіших соціальних викликів сучасності потребує радикальних інновацій, що перетинають організаційні, галузеві та дисциплінарні межі. При цьому сфера соціальних інновацій в Україні досі перебуває у зародковому стані, тільки починаючи виходити за межі локального застосування. Зважаючи на це, варто звернути увагу на фактори, які є ключовими для спрямування соціальних інновацій у напрямі досягнення економічного та соціального добробуту (рис. 8).

Таким чином, у нестабільних економічних умовах в Україні саме соціальні інновації зможуть стати головним джерелом подолання кризи. Це свідчить про те, що соціальні інновації відіграють засадничу роль у вирішенні глобальних проблем, проте недостатнє фінансування гальмує ці можливості.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що для підвищення якості життя українського населення та підтримки концепції сталого розвитку необхідно, щоб соціальні інновації стали пріоритетом сучасного розвитку України. На жаль, умов для розвитку та впровадження соціальних підприємств на рівні законодавства в Україні немає, але у досвіді практичної діяльності простежується позитивна динаміка, що зайвий раз доводить необхідність підтримки розроблення соціальних інновацій. Дуже важливим є досягнення поступових змін в основній орієнтації українців. Також необхідно за рахунок соціального навчання перейти від консервативних цінностей, що поділяються більшістю населення старших вікових груп, до цінностей, орієнтованих на «розвиток» і створення комфортних умов життя для абсолютної більшості людей.

Отже, соціальні інновації є нововведеннями, що мають упроваджуватися для вирішення протиріч, що виникають у соціальній сфері. Соціальні інновації можуть бути як ініційованими державою і цілеспрямовано впроваджуватися в суспільство, так і внутрішніми спонтанними змінами, що виникають у процесі соціальної самоорганізації.

Висновки з цього дослідження. Соціальна сфера України на сучасному етапі розвитку потребує впровадження інновацій, оскільки мінлива дійсність постійно пред'являє нові вимоги до її послуг. Модернізація соціальної сфери, у тому числі кожної з її складових систем, повинна природним чином відбуватися в руслі модернізації усієї української економіки, при цьому варто враховувати соціальну спрямованість економіч-

ної політики, що зумовлюється загальним станом країни – бідністю значної частини українського населення, а також погіршенням демографічної та екологічної ситуації.

Ідея соціальних інновацій займає сьогодні одне із провідних місць у політиці роз-

винутих країн, тоді як в Україні вона лише починає отримувати розповсюдження та асоціюється з такими поняттями, як державно-приватне партнерство, корпоративна соціальна відповідальність, соціальне підприємництво.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Social innovation: what it is, why it matters and how it can be accelerated [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://eureka.sbs.ox.ac.uk/761/1/Social_Innovation.pdf.
2. The Legatum Prosperity Index [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу : http://www.prosperity.com/download_file/view_inline/2833.
3. THE LEGATUM PROSPERITY INDEX™ 2016 Bringing Prosperity to Life [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу : <http://www.prosperity.com/rankings>.
4. Оценка субъективных факторов качества жизни населением Украины [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://goo.gl/forms/BVDS35DH3UqoFgjC3>.
5. Басов Н.В. Инновация как фактор социальной самоорганизации: процессуально-пространственное моделирование / Н.В. Басов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Т. XI. – № 4. – С. 185–203.
6. Бобков В.Н. Проблемы оценки уровня жизни населения в современной России / В.Н. Бобков. – М.: ВЦУЖ, 2005.
7. Качество жизни: сущность, оценка, стратегия формирования / под ред. Л.А. Кузьмичева, М.В. Федорова, Е.Е. Задесенца. М., 2007.
8. Крижанівська А.Г. Теоретичні підходи до визначення якості життя населення // Економічні науки. – М., 2009. – С. 273.